

УДК 316.4.06

В.Резнік,
доктор соціологічних наук

ЧИННИКИ ДОВІРИ ДО ВЛАДИ ЯК ОБ'ЄКТ ТЕОРЕТИЧНОЇ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано досвід теоретичної типологізації чинників довіри. Взірці відповідної типології розглянуто на трьох структурних рівнях соціології: 1) загальної соціологічної теорії; 2) соціологічної теорії середнього рівня; 3) концептуальної моделі в емпіричному соціологічному дослідженні.

Keywords: typology, typologization, power, trust, factors of trust.

Ключові слова: типологія, типологізація, влада, довіра, чинники довіри.

Ключевые слова: типология, типологизация, власть, доверие, факторы доверия.

За твердженням Конфуція, держава керована тоді, коли “достатньо їжі, достатньо зброї і є довіра народу” (Луньюй, 12: 7) [1, с. 119]. Тобто соціальна довіра до влади за значущістю прирівнюється до таких підвалин останньої, як матеріальні засоби, зокрема, життєдайна їжа, та засоби силового примусу. За втрати зазначених підвалин провід держави приречений рано чи пізно втратити й владу.

Подібні погляди на соціальну довіру притаманні й науковцям. Зокрема, П.Бурдьє розглядав довіру до певного соціального суб'єкта як ресурс його діяльних можливостей: “Немає соціального універсуму, де кожен суб'єкт дії не був би змушений щомиті рахуватись з капіталом довіри, який визнаний за ним і який визначає те, що він може собі дозволити...” [2, с. 249]. Ця думка цілком слухна й стосовно влади як суб'єкта-ініціатора реформ у суспільстві. Адже довіра до влади поряд з іншими

ресурсами останньої визначає її діяльні можливості в суспільстві, зокрема, можливості у здійсненні реформ. Водночас довіра громадськості до влади може стати запорукою суспільної злагоди в суспільстві і соціальної згуртованості його внаслідок послаблення соціального відчуження і напруження.

Громадяни мають можливість виявляти свою довіру/недовіру до влади в перебігу виборів до її центральних та місцевих органів. Власне, регламентовані процедури виборів передбачають можливість діяльного виявлення довіри/недовіри під час голосування. За цих умов неабиякого практичного значення в Україні набуває діагностика міри та чинників соціальної довіри до влади як передумови консолідації загалу довкола модернізаційного реформаторського проекту.

Для висунення гіпотез про ймовірний склад чинників соціальної довіри до влади та операціоналізації змінних у перебігу емпіричного соціологічного дослідження з метою зазначеної діагностики необхідно окремо узагальнити концептуальний досвід їх типологізації. За Н.Паніною, типологізація зводиться до процесу систематизації сукупності елементів об'єкта дослідження, здійснюваної на підставі аналізу ознак цього об'єкта, виокремлення серед останніх найбільш значущих, обґрунтування значущості виділених ознак, групування усієї сукупності елементів об'єкта на підставі суттєвої ознаки або сукупності ознак [3, с. 265–266]. Головне методологічне завдання при цьому полягає у знаходженні та обґрунтуванні суттєвих ознак, що визначають внутрішні закони розвитку об'єкта і його закономірні зв'язки з іншими об'єктами зовнішнього світу, а отже, є критеріями типологізації. Зокрема, теоретична типологізація передбачає виокремлення типів на підставі теоретично обґрунтованих критеріїв, а також емпіричну перевірку отриманої теоретичної типології у конкретних дослідженнях.

Взірцем теоретичної типології чинників соціальних явищ є неопозитивістська соціологічна дисциплінарна

матриця, розроблена У.Уоллесом [4]. Йдеться про систематизацію концептуальних варіантів пояснення і передбачення соціальних явищ, віднайдених у працях К.Маркса, Е.Дюркгайма, М.Вебера, Г.Зіммеля, Дж.Хоманса, І.Валерстайна та ін. За твердженням Уоллеса, соціальні явища можуть мати родові визначення як міжорганізмичні поведінкові сталості чи достатньо часті збіги в часі або місці двох або більше поведінок (дій) організмів. Обов'язкова умова появи такої міжорганізмичної поведінкової сталості – як мінімум підпорядкування регулярностей поведінки одного організму регулярності поведінки іншого. Пояснення чи завбачення зазначеної поведінки одного з цих організмів дає змогу опосередковано пояснити чи завбачити поведінку другого із них, а відтак – і соціальне явище загалом. Йдеться про типові пояснення/передбачення, що лише намічають головні тенденції розвитку соціальних явищ за одночасного свідомого нехтування низкою інших можливих пояснень і передбачень. Для типологізації в даному випадку Уоллес використав шість критеріїв – концептуальних дихотомій, що систематизували варіанти пояснення-передбачення соціальних явищ. Зокрема, йдеться про наголошення на переважній зумовленості поведінки учасника соціального явища:

- 1) зсередини/ззовні індивіда;
- 2) якщо зсередини, то переважно індивідуальною скелетно-мускульно-внутрішньоорганною або нейроендокринною системою (“тілом”/”розумом”) індивіда;
- 3) якщо ззовні, то здебільшого людьми/”речами” з індивідуального оточення;
- 4) якщо ззовні іншими людьми, то головню їхніми “тілами”/”розумами”;
- 5) якщо ззовні нелюдським оточенням (“речами”), то живими/неживими сутностями;
- 6) загалом визначальним впливом екзистенціально даних або соціальнопороджених джерел, тобто соціально незаданих/заданих.

Таблиця 1

**Матриці варіантів процесу пояснення-передбачення
соціальних явищ [4, с. 111]**

Розміщення визначального впливу	Джерело визначального впливу	
	Екзистенціально дане (не в попередніх соціальних явищах)	Соціальнопородже не (у попередніх соціальних явищах)
У власному учасника: розумі, тілі	інстинкт фізіологія	культура природа
У людях, які оточують учасника: їхньому розумі, їхньому тілі	психічний вплив демографія	культурна структура соціальна структура
У “речах”, які оточують учасника: живих, неживих	екологія (жива) екологія (нежива)	артефакти (живі) артефакти(неживі)

Поєднання цих критеріїв типологізації уможливило виокремлення і систематизацію 12 первинних типів соціологічного пояснення-завбачення соціальних явищ (табл. 1).

Наведені матриці варіантів пояснення-передбачення соціальних явищ редуковані до пояснення-передбачення поведінки одного з учасників цього явища. Тобто систематизовано ймовірні чинники різних видів поведінки індивіда як учасника соціального явища – внутрішньо-органної, ендокринної, нервово-системної, довільної/примусової, свідомої/несвідомої, цілеспрямованої/безцільної або комбінації цих поведінкових різновидів. Серед цих 12 типів чинників поведінки індивіда, що стосуються його природи та природи його людського і нелюдського оточення, такі:

1) інстинкт – екзистенціально задані поведінкові аспекти індивідуальної нейроендокринної свідомо-несвідомої системи (“розуму”) індивіда;

2) фізіологія – генетично закладені поведінкові аспекти індивідуальної скелетно-мускульно-кровоносної системи (“тіла”) індивіда, зокрема, такі вроджені тілесні якості,

як здатності дихати, пити, їсти, ходити, відтворювати звуки та керувати собою;

3) культура – соціалізовані сторони індивідуальної нейроендокринної свідомо-несвідомої системи (“розуму”) індивіда, зокрема, такі соціально генеровані розумові якості, як здатності користуватися мовою і символами, дотримуватись норм та орієнтуватися на цінності;

4) природа – соціально модифіковані сторони індивідуальної скелетно-мускульно-кровоносної системи (“тіла”) індивіда, тобто змінені внаслідок прийняття умов соціальної та культурної структур суспільства щодо харчування, фізкультури, медобслуговування, хірургічного лікування, а також внаслідок різних ущемлень, узяття під варту, тортур;

5) психічний вплив – психічне зараження (співзбудження за В.Танчером) унаслідок співвіднесення з генетично даними характеристиками “розумів” оточуючих людей, зокрема, унаслідок впливу натовпу, суперництва, харизматичного впливу, реклами, навіювання (сугестії), гіпнозу і т.п.;

6) демографія – кількість населення, віковий розподіл, міграція і природний приріст, захворюваність і смертність, що опосередковано визначають межі участі людини у процесах споживання, виробництва, розподілу та ін.;

7) культурна структура – соціально виникаючі міжорганізмичні поведінкові (мислення – відчущання) регулярності “розуму” в середовищі людей, які оточують індивіда;

8) соціальна структура – соціально виникаючі міжорганізмичні поведінкові регулярності “тіла” в середовищі оточуючих індивіда людей;

9) жива і нежива екологія – природне довкілля, що породжує, змінює і ставить межу як індивідуальним організаціям, так і соціальним явищам, до яких воно дотичне;

10) артефакти – бажані/небажані, життєдайні/життеруйнівні, минуці/довгострокові матеріальні конструкції та інші технології, зокрема, знаряддя праці, зброя, інструменти, машини, свійські тварини і рослини, гази, звукові хвилі та ін.

Загалом будь-яке соціальне явище або поведінку його учасників безпосередньо/опосередковано зумовлюють більшою/меншою мірою чинники усіх типів, систематизованих У.Уоллесом у межах дисциплінарної матриці. Утім, у перебігу дослідження якогось конкретного соціального явища не завжди можливим або й доцільним є вивчення чинників усіх цих визначених типів, що в сукупності становлять предмет соціології. У концептуальних моделях зумовлювання соціальних явищ та соціальної поведінки зазвичай можуть фігурувати окремі із визначених типів чинників або різні комбінації цих типів. Тобто склад досліджуваних чинників соціального явища концептуально обмежується, і рамки такого обмеження залежать від особливостей зазначеного явища, теоретико-методологічних уподобань дослідника, об'єкта, предмета та завдань дослідження. Зокрема, у випадку довіри як соціально-психологічного явища склад його досліджуваних чинників може бути обмежений передусім такими типами останніх, як чинники індивідуальної культури та природи, культурної та соціальної структур, психічного впливу та демографії.

Прикладом такого концептуального обмеження складу чинників досліджуваного явища є класифікація чинників культури довіри, запропонована П.Штомпкою [5, с. 334–337]. Штомпка визначає культуру довіри як всезагальну довіру, цебто своєрідний клімат або атмосферу довіри, що охоплює всю спільноту, трактується в її межах як обов'язкове правило поведінки і має неабияке значення для її розвитку. Тобто культура довіри – це соціально усталена довіра (довірливість), що набута упродовж певного сприятливого історичного періоду розвитку суспільства, а надалі відтворюється від покоління до покоління в перебігу соціалізації людей і повсякденно впливає на поточний стан довіри в суспільстві. Антиподом культури довіри натомість визначена культура недовіри або цинізму – узагальнена підозрілість стосовно людей та інститутів, що змушує постійно стежити за ними

Таблиця 2

Чинники формування, відтворення та зміни культури довіри за П.Штомпкою

<i>Категорія</i>	<i>Окремі чинники</i>
Історичний спадок	1) Культурні правила, що вимагають довіри або недовіри стосовно соціальних об'єктів певного роду. 2) Культурні стереотипи, що вимагають від особи узагальноної довіри або недовіри і створюють сприятливі умови для вияву довіри або недовіри до усіх об'єктів.
Структурні джерела	1) Усталеність і несуперечливість норм або аномія. 2) Явність або латентність суспільної організації, політичних та економічних структур. 3) Усталеність або неусталеність, позачасовість або минущість соціального порядку суспільства, його організацій та інститутів. 4) Законотворчість або свавільність, відповідальність або безвідповідальність державних органів. 5) Втілення і виконання прав громадян або, навпаки, нехтування правами громадян, їхня безправність та насилля стосовно них з боку влади.
Суб'єктивні чинники	1) Особисті якості: потреби і домагання, активність або пасивність, оптимізм або песимізм, орієнтація на майбутнє або минуле, успішність дій, консерватизм або терпимість стосовно змін. 2) Особисті резерви або соціальний капітал: освіта, доходи, контакти, знайомства ("зв'язки"), сімейна підтримка, стан здоров'я, релігійність, духовність.

і контролювати їхні дії через страх перед обманом, нехтування своїми правами, брехнею, недобррозичливістю, змовами, таємними діями. З огляду на такі тлумачення культури довіри/недовіри Штомпка визначає три категорії чинників її формування, відтворення та зміни:

1) історичний спадок – колективний досвід загалом, своєрідний ментальний відбиток історичної долі суспільства, що може виявлятися в соціальному відтворенні довірливості або підозрливості його представників, тобто переважної їхньої схильності довіряти або недовіряти різним об'єктам як усталеній соціальній рисі;

2) структурні джерела, що створюють поточний структурний контекст, у якому об'єкт довіри (особа, інституція) перебуває і зазнає моніторингу, контролю та оцінювання соціального оточення на предмет відповідності певним нормативним критеріям довірчості;

3) суб'єктивні чинники, що набуваються в період ранньої соціалізації в межах сім'ї та є наслідком пізнішого досвіду спілкування з іншими людьми, а відтак – визначають схильність або готовність до виявів довіри та недовіри, тобто довірливість (імпульс довіри, вихідну довіру) або підозрілість як набуту особисту рису.

У межах кожної із цих категорій виокремлено найважливіші чинники формування, відтворення та зміни культури довіри (*табл. 2*).

Усі три категорії чинників – історичні, структурні і суб'єктивні – утворюють механізм формування, відтворення та зміни культури довіри у вигляді своєрідного “ланцюга” причинності: історичний спадок (змінні культурного тла) – структурні джерела (незалежні змінні) – суб'єктивні чинники (опосередковані змінні) – культура довіри (залежні змінні). На тлі історичного спадку, тобто успадкованої із минулого культури довіри/недовіри постають структурні джерела, структурний контекст або конфігурація певних поточних структурних умов, які сприймаються індивідами, а відтак стають підґрунтям для “кристалізації” суб'єктивних чинників, що безпосередньо зумовлюють виникнення довіри/недовіри. Неодноразове відтворення описаного “ланцюга” процесів усталює довіру/недовіру, тобто призводить до появи культурного ефекту – власне культури довіри/недовіри, яка далі може стати початковим історичним фоном для нових циклів відтворення усталеної або формування оновленої культури довіри/недовіри. Поточні структурні умови можуть сприяти відтворенню або оновленню культури довіри.

Якщо дисциплінарні матриці Уоллеса (*табл. 1*) засновані на шести критеріях-дихотоміях, то класифікація Штомпки (*табл. 2*) ґрунтується радше на двох критеріях

виокремлення чинників: 1) заданість соціальним минулим/сьогоденням – історичним спадком або структурними джерелами та суб'єктивними чинниками; 2) зумовленість соціальною об'єктивною/суб'єктивною реальністю – історичним спадком та структурними джерелами або суб'єктивними чинниками. Відтак обидва зразки типологізації у концептуальному сенсі не тотожні структурно, але вибірково споріднені змістовно. Така концептуальна нетотожність та спорідненість у даному випадку відбиває діалектику зв'язку “загального” та “особливого” – загальносоціологічної моделі зумовлювання соціального явища та моделі

Таблиця 3
Природа політичної довіри за В.Мішлером і Р.Роузом [6]

<i>Соціальний масштаб</i>	<i>Теорії</i>	
	<i>Культурологічні</i>	<i>Інституційні</i>
Макро-соціальний рівень	<p>Гіпотеза 1 Національна культура Рівень довіри до влади відрізняється у різних країнах, позаяк є продуктом історичних особливостей суспільства та пов'язаний із рівнем міжособистісної довіри у рамках даної культури</p>	<p>Гіпотеза 3 Загальна оцінка діяльності влади Рівень довіри до влади відрізняється у різних країнах залежно від успіхів державної політики та загальної оцінки суспільством діяльності політичних інститутів</p>
Мікро-соціальний рівень	<p>Гіпотеза 2 Індивідуальна соціалізація У рамках одного і того ж суспільства рівень довіри може бути різним, позаяк він залежить від індивідуального сприйняття, що формується під впливом персонального соціального оточення та місця людини в суспільстві.</p>	<p>Гіпотеза 4 Персональний досвід взаємодії із владою Рівень довіри до влади залежить від емпіричного особистого досвіду людини у царині взаємодії із владою, який, своєю чергою, залежить від соціальної та економічної позиції, зайнятої індивідом</p>

зумовлювання явища культури довіри. Водночас у зазначеному діалектичному зв'язку наявна і третя ланка – “одичине”, тобто концептуальні моделі зумовлювання довіри, якими послуговуються дослідники в окремих випадках емпіричних соціологічних досліджень довіри до влади.

Зокрема, у пострадянських країнах увагу науковців привернула синтетична концептуальна та гіпотетична модель зумовлювання політичної довіри, що її розробили В.Мішлер і Р.Роуз на підґрунті поєднання культурологічних та інституційних теорій. У викладі П.Казіна зазначена модель має вигляд гіпотетичної матриці (табл. 3).

Культурологічними тут вважаються теорії політичної культури, політичної соціалізації та соціального капіталу. Характерною рисою цих теорій є зосередженість їхніх розробників на соціокультурній зумовленості довіри. Іншими словами, можливість взаємної довіри вбачається у спільному моральному підґрунті: чим вимогливіші етичні норми спільноти і чим суворіші обмеження, які пов'язують тих, хто бажає до неї вступити, тим вища міра солідарності й взаємної довіри між її членами. Це також стосується і політичної довіри, що виступає виявом політичної солідарності соціального загалу із чинною владою.

Водночас інституційною теорією тут визначена передусім теорія раціонального вибору. Розробники цієї теорії пов'язують довіру до політичних інститутів (зокрема, держави) здебільшого із тим, наскільки останні відповідають раціональним очікуванням громадян стосовно ефективності та справедливості. Тобто інституційна довіра виникає за умов максимально ефективної і справедливої облаштованості та дієвості інститутів. Останні мають забезпечити ефективне функціонування суспільства, його економіки та політичної системи згідно з масовими раціональними уявленнями про критерії соціальної ефективності та справедливості. Назагал йдеться про успішність інститутів у виконанні властивих їм функцій та усвідомлення цієї успішності широкими верствами громадян як запоруку довіри. Адже, за висловом У.Бека, “немає нічого

сприятливішого за успіх, і ніщо так не руйнує довіру, як невдача" [7, с. 120]. Тобто загалом можна вести мову про успіх будь-якого соціального суб'єкта (спільноти, організації, інституції, країни, ідеології тощо) як чинник довіри до нього. Наприклад, очевидні безперечні зовнішні та внутрішні успіхи СРСР після Другої світової війни стали чинниками довіри до нього як самих радянських громадян, так і громадян інших країн. Натомість стагнація розвитку СРСР в останні десятиліття його існування стали чинниками зростання зовнішньої та внутрішньої недовіри до інституціонального устрою цієї країни, а також до політичної ідеології, втіленої в останньому.

Водночас у рамках культурологічної та інституційної теорій (табл. 3) наголошуються відмінності зумовлювання довіри залежно від соціального масштабу дієвості чинників останньої. На макросоціальному рівні довіра пов'язується із особливостями національної культури або соціально поцінованої ефективності політичних інститутів суспільства, на мікросоціальному рівні – із особистим світоглядом, сформованим у певному культурному, соціальному, освітньому середовищі, або із особистим досвідом взаємодії, сприйняття та оцінювання політичних інститутів. Низку інших важливих концептуальних відмінностей визначила І.Кузіна (табл. 4).

Загалом культурологічні підходи наголошують зумовлювання політичної довіри/недовіри особливостями національної культури суспільства, втіленими у її традиціях, нормах і цінностях, а також особливостями індивідуального досвіду ранньої соціалізації та міжособистісною довірою, сформованою в перебігу останньої. Натомість інституційні підходи наголошують зумовлювання політичної довіри/недовіри успішністю/неуспішністю політичних інститутів суспільства в задоволенні економічних, політичних та інших потреб останнього, а також індивідуальними оцінками цих інститутів з огляду на особистий досвід та уподобання у зрілому віці. Водночас у межах культурологічних теорій політична довіра трактована як передумова

Таблиця 4

**Порівняльна характеристика культурологічних
та інституційних трактувань детермінант
довіри до політичних інститутів [8]**

<i>Характеристики</i>	<i>Культурологічні теорії</i>	<i>Інституційні теорії</i>
Характер детермінант довіри	Екзогенні (зовнішні) відносно політичної сфери	Ендогенні (внутрішні) відносно політичної сфери
Взаємодія політичної довіри із міжособистісною довірою	Політична довіра – проєкція міжособистісної довіри	Політична довіра та міжособистісна довіра співіснують паралельно
Вік індивіда, у якому формується політична довіра	Ранній вік	Старший вік
Взаємозв'язок довіри із успішною діяльністю політичних інститутів	Політична довіра – передумова успішної діяльності політичних інститутів	Політична довіра – наслідок успішної діяльності політичних інститутів

(фактично чинник), а в межах інституційних теорій – як наслідок успішної діяльності політичних інститутів.

З огляду на детально розроблене теоретичне підґрунтя гіпотетична модель зумовлювання політичної довіри, використана В.Мішлером і Р.Роузом (*табл. 3*), може бути концептуально реінтерпретована також як типологія чинників соціальної довіри до влади (*табл. 5*).

Критеріями типологізації в даному випадку є: 1) характер локалізації (зовнішня/внутрішня) чинників політичної довіри стосовно політики як відносин із приводу влади – екзогенність/ендогенність; 2) соціальний масштаб прояву та концептуального аналізу чинників політичної довіри – макрорівень/мікрорівень. Тобто перший із вказаних критеріїв типологізації відбиває поділ концептуальних тлумачень зумовлювання політичної довіри на культурологічну та інституційну теоретичні традиції, а другий

Таблиця 5

Типологія чинників соціальної довіри до влади

Соціальний масштаб	Чинники політичної довіри	
	Екзогенні (зовнішні)	Ендогенні (внутрішні)
Соціальний макрорівень	Національна культура Традиції, норми, цінності, символи та взірці поведінки домінуючої культури суспільства	Діяльність влади Дієвість впливу політичних інститутів суспільства на його економічний, політичний та соціальний розвиток
Соціальний мікрорівень	Індивідуальна соціалізація Особливості соціалізації особистості у ранньому віці, залежні від її статі, освіти, місця проживання, статків сім'ї; межі міжособистісної довіри; релігійність	Індивідуальні оцінки Емоційні та раціональні оцінки особистістю чинних політичних інститутів, залежні від її цінностей, уподобань, життєвого досвіду, соціального становища та адаптованості

критерій – подвоює поділ зазначених трактувань залежно від концептуальних меж їх предмета. Завдяки цим теоретично обґрунтованим критеріям типологізації розглянута типологія може забезпечити перехід від теоретичних уявлень про явище соціальної довіри до його операціонального визначення через виокремлення системи емпіричних показників.

Таким чином, для узагальнення концептуального досвіду типологізації чинників соціальної довіри до влади було проаналізовано взірці відповідної типології на трьох структурних рівнях соціології як науки: 1) загальносоціологічної теорії у вигляді дисциплінарної матриці, тобто систематизації вихідних понять цієї наукової дисципліни, що позначають первинні складники її предмета (соціальна дійсність); 2) соціологічної теорії середнього рівня, тобто узагальнення у термінах та причинно-наслідкових

зв'язків наявних знань про культуру довіри як певний різновид соціальних явищ; 3) емпіричного дослідження, тобто використовуваної в останньому концептуальної моделі, що опосередковує відношення між теоріями та емпіричною дійсністю. Аналіз виявив вибіркові змістовні спорідненості типології чинників довіри як соціального явища на всіх цих рівнях, а відтак показав можливості інтерпретації виявлених емпіричних тенденцій зумовлювання довіри з одночасним використанням концептуальних ресурсів кожного з цих рівнів.

Література

1. *Конфуций. Луньюй*. Изречения / Конфуций – М. : Эксмо, 2008. – 464 с.
2. *Бурдьє П.* Практичний глузд : пер. з фр. / П.Бурдьє. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2003. – 503 с.
3. *Соціологія* : навч. посіб. / за ред. С.О.Макеєва. – 4-е вид. перероб. і доп. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2008. – 566 с.
4. *Уоллес В.* Про дисциплінарну матрицю у соціології / В.Уоллес // *Філософська та соціологічна думка*. – 1994. – №1–2. – С. 103–117.
5. *Штомпка П.* Социология. Анализ современного общества : пер. с польск. С.М.Черновой / П.Штомпка. – М. : Логос, 2005. – 664 с.
6. *Казин Ф.А.* “Голосуют, и хорошо...”. Проблема доверия к власти в России / *Ф.А.Казин* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=35980>
7. *Бек У.* Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / У. Бек ; пер. с нем. – М. : Прогресс-Традиция ; Изд. дом “Территория будущего”, 2007. – 464 с.
8. *Кузина И.И.* Доверие политическим институтам : сущность детерминанты и украинский контекст / *И.И.Кузина* // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. – Х. : ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2009. – Вип. 15. – С. 473–477.